

Chatnar

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore
(Pakistan)

Vol: 6, Jan.-Dec. 2022

چھتار

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)

جنوری-دسمبر 2022ء، مسلسل شمارہ 6

☆ ماجد حسین، پروفیسر ڈاکٹر سعادت علی ثاقب

PUNJABI POETRY OF TANVEER BUKHARI**تنویر بخاری دی پنجابی شاعری****Abstract**

Tanvir Bukhari, as a poet, researcher and critic, has a special significance in Punjabi Language and Literature. In this research article, different subjects of his Punjabi poetry have been discussed. After describing his life history briefly in start, his poetry in various Punjabi poetical types has been discussed. As Punjabi Ghazal is his mark of recognition in poetry, so in this research article various subjects found in his Punjabi Ghazal have been brought under discussion through examples.

Keywords: Poet, REsearcher, Critic, Ghazal,

Discussion

نقوی سادات خاندان نال تعلق رکھن والے تنویر بخاری دا جماندروناں فقیر محمد اے۔ جد کہ قلمی ناں حکیم ابن
مبشر توں اڈ تنویر بخاری اے۔ مڈھ وچ تنویر نقوی تخلص کردے رہے۔ شناختی کارڈ تے اوہناں داناں فقیر محمد تنویر بخاری
ولد سید عبدالرحمن شاہ بخاری اے:

☆ ریسرچ سکالر، پی ایچ ڈی پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

☆ پروفیسر، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

”تنویر بخاری 25 کاتک 1994 بکرمی، 10 نومبر 1939ء جمعے دے
دیہاڑے سرگھی ویلے بھیکھی ونڈ ہٹھارنزد قصور ضلع لاہور وچ جے، اوس
ویلے قصور ضلع لاہور دا حصہ سی“۔ (1)

1947ء دی ونڈ توں بعد اوہناں دے خاندان نے کڑیال کلاں ضلع گوجرانوالہ وچ آن کے وسوں کیتی۔
کڑیال کلاں ضلع گوجرانوالہ دی تحصیل نوشہرہ ورکاں دا اک قصبہ اے جیہڑا نوشہرہ توں جنڈیالہ شیرخاں، شینو پورہ نوں
جان والی سڑک توں دس کلومیٹر دور اے۔ مغل بادشاہ ہمایوں دے دور وچ جٹ ورک قوم دے مسی ”کرن“ نے ایس
قصبہ دا مڈھ رکھن دے نال نال ایہداناں کڑیال وی رکھیا۔ تنویر بخاری 1948ء وچ سکول داخل ہوئے، پہلی جماعت
توں پنجویں جماعت تیکر تعلیم کڑیال کلاں دے سکول توں حاصل کیتی۔ پنجویں توں لے کے مڈل تائیں تعلیم جنڈیالہ شیر
خاں گورنمنٹ مڈل سکول توں حاصل کیتی تے 1956ء وچ مڈل دا امتحان پاس کر کے کجھ چرکھیتی باڑی تے ڈنگر چلان
وچ ماں پیونال ہتھ ونڈاندے رہے۔ 1956ء وچ تنویر بخاری ہوراں حزب الاحناف قصور وچ داخلہ لتا، جس دے
بانی تے سربراہ حضرت مولانا عبداللہ سن۔ اوہناں کولوں درس نظامی دی تعلیم حاصل کیتی پر حزب الاحناف وچ تعلیم مکمل
نہ کر سکے تے تعلیم چھڈ کے واپس جنڈیالہ آ کے ابوالمظہر محمد جیہڑے مولانا ابوالکلام آزاد دے مرید تے علی گڑھ
دے فارغ التحصیل سن، کولوں تعلیم حاصل کرن لگے۔ دو جی جماعت توں لے کے اوہناں دی وفات تیکر (قریباً 22-20
ورہے) اوہناں کولوں پڑھدے رہے۔ سکول توں چھٹی توں بعد روز اوہناں دی خدمت وچ حاضر ہو کے دینی کتاباں
پڑھدے۔ تنویر بخاری موجب ساری حیاتی اپنے استاد ورگا عالم نہیں ویکھیا۔ اوہناں کولوں تنویر بخاری ہوراں مولانا
رومی، حافظ شیرازی، مولانا جامی، شیخ سعدی تے عمر خیام دیاں فارسی کتاباں پڑھیاں۔ قرآن کریم، ترجمہ تفسیر حدیث
تے فقہ دادرسی وی اوہناں کولوں ای ملیا۔ تنویر بخاری ہوراں نوں پڑھائی دی ترغیب اک مہینے توں ملی۔

”اوہناں دی برادری دے اک بندے بڑے فخر نال آکھیا کہ اللہ دے
فضل نال پوری برادری چوں میٹرک صرف اساں ای پاس کیتا اے۔ ایہ
میہناسن کے اوہ اوسے ویلے اٹھ کھلوتے تے پڑھائی دوبارہ شروع کر
دتی“۔ (2)

فارسی وچ فاضل کیتا تے 1974ء وچ ایم۔ اے پنجابی دا امتحان پاس کیتا۔ ایم۔ اے پنجابی وچ تنویر بخاری ہوراں پنجاب یونیورسٹی وچوں دو جی پوزیشن حاصل کیتی فیر پنجاب یونیورسٹی وچ پی ایچ ڈی واسطے اپلائی کیتا پر کجھ وجہوں پی ایچ ڈی مکمل نہ کر سکے۔

”1957-58ء وچ نارووال توں جے۔ وی دا امتحان پاس کر کے 1959ء وچ تلونڈی موسے خاں ضلع گوجرانوالہ دے سکول وچ بطور استاد دی حیثیت فیر لیل تھانہ نوشہرہ ورکاں، گرمولا ورکاں، باغانوالا کڑیال، مسندہ ورکاں تے کڑیال کلاں دے سکولاں وچ استاد دی حیثیت نال پڑھاندے رہے۔ 1978ء وچ تن چار مہینے لئی لوک ورثہ وچ وی ملازمت کیتی۔ 1996ء وچ کڑیال کلاں دے سکول توں 13 سکیل وچ ریٹائر ہوئے۔“ (3)

1959ء وچ تنویر بخاری ہوراں دا ویاہ اپنے ای خاندان وچ ہو یا۔ دو ورہے بعد اک بچی ہوئی اوہدے بعدوں چوداں بچے ہوئے جیہڑے مر گئے۔ فیر پنج بچے ہوئے جیہڑے جیوندے نیں جیہناں نوں اوہ کچھلی عمر دی اولاد کہندے نیں ہُن اوہناں دے تن منڈے تے تن کڑیاں نیں۔ پتراں دے ناں نیں: (1) ذیشان تنویر بخاری (2) ساحر تنویر بخاری (3) ساک تنویر بخاری۔ ساک تنویر بخاری جیہڑے فوت ہو چکے نیں:

مر گیا تنویر ہوئی نہ کسے نوں وی خبر

نال دے کمرے وچ اونویں ریڈیو و جدا رہیا (4)

تے اپنے دادے دیوان سید عبداللہ شاہ بخاری دے چرناں وچ اوہناں دے دربار شریف وچ ای دفن

نیں۔ انٹرویو دوران تنویر بخاری ہوراں دسیا اے کہ:

”اسیں سید آں تے ساڈے وچ دھیاں دے ناں نہیں دے جان دے

اوہناں اپنی ماں، بیوی، دھی، پوتری، دھوتری وچوں کسے داناں نہیں دسیا نہ

ای اوہ کسے لکھت وچ لکھد اے۔“ (5)

تنویر بخاری شاعری بارے گل کر دیاں دسیا کہ شاعر تے میں اودوں توں ساں جدوں مینوں ایہ وی نہیں سی پتا

پہلی شاعری کیہ ہوندی اے تے شاعر کیہنوں آکھدے نیں۔ سکول توں چھٹی دے بعد میں اپنے پنڈ دے اک عالم مولانا ابوالمنظہر محمد جیہڑے علی گڑھ دے پڑھے سن، کول جاندا تے دینی کتاباں پڑھدا۔ اوہناں کولوں رومی، شیرازی، نظیری، جامی، سعدی، خیام وغیرہ دیاں فارسی کتاباں پڑھیاں۔ فارسی شاعری پڑھن دے شوق نے شعر آکھن ول پریریا۔ جس پاروں چوتھی جماعت وچ اپڑ دیاں ای شعر آکھے شروع کردتے۔ کدی کوئی شاعر نہیں سی ویکھیا۔ پہلی وار جیہڑا شاعر ویکھیا اوہ منیر احمد منیری جیہڑا ہے۔ وی کلاس وچ میراجامعی سی۔ کجھ چرگروں پتالگا کہ اُردو دے اُستاد سید جواد کلیم ہوریں چنگے بھلے شاعر نیں۔ اوہناں دی مادری زبان اُردو سی تے اوہ اُردو وچ ای شعر کہندے سن۔ پنجابی ہون پاروں اوہناں دے نیڑے نہ ہو سکے۔ جے۔ وی دا امتحان پاس کر کے محکمہ تعلیم وچ گوجرانوالہ دے سکول وچ نوکری کیتی اوس ویلے باقاعدگی نال شاعری کر رہے سن۔ صبح سکول پڑھاندے تے رات نوں شاعری کردے۔ گوجرانوالہ وچ پنج ورہے پڑھایا۔ ملازمت دوران اوہناں دی ملاقات عبدالغنی وفا ہوراں نال ہوئی جیہڑے اُچ چوٹی دے شاعر سن۔ شاعری وچ اوہناں نوں اوہ اپنا اُستاد مندے نیں۔ عبدالغنی وفا ہوریں ہر جمعے نوں اپنے ڈیرے ”انور ولاج“ تے ”بزم وفا“ دے ناں پیٹھ محفل سجاندے۔ محفل دے بانی عبدالغنی وفا ہوریں آپ سن۔ اوہ باقاعدگی نال محفل وچ جاندے۔ اوتھے ملاقات عبدالغنی وفادے پتر غلام یعقوب انور نال ہوئی۔ ”بزم وفا“ دے زیر سایہ اک سالانہ مشاعرہ وی ہوندا۔ سالانہ مشاعرے اُتے ملاقات راجہ رسالو، محمد آصف خاں، روؤف شیخ، منظور وزیر آبادی تے پیر فضل گجراتی ہوراں نال ہوئی۔ فیر شعر و شاعری دا جنون ہو گیا کیوں جے پنجابی نال پیار تے شاعری وراثت وچ ملے سن۔ اوہناں دنوں نور کشمیری ہوراں پنجابی سٹڈی سرکل کراچی وچ بنایا ہو یا سی جیہدے اجلاس حلقہ ارباب ذوق و انگوں ہوندے۔ اوہناں اپنیاں لکھتاں پنجابی سرکل سٹڈی کراچی نوں گھلیاں۔ اوتھے اکٹھ وچ لکھتاں اتے تنقید ہوندی۔ تنویر بخاری ہوراں دی پہلی غزل ماہنامہ ”پنجابی ادب“ (لاہور) دے سالنامے وچ جنوری 1960ء وچ شائع ہوئی۔ 1962ء وچ تنویر بخاری ہوراں دا پنجابی غزلاں دا مجموعہ:

”ولکنیاں“ پاکستان بین مگروں پنجابی غزلاں دا پہلا مجموعہ سی۔ دیوانِ کشتہ

توں بعد پنجابی غزلاں دا دوسرا مجموعہ سی۔ (6)

ولکنیاں توں بعد تنویر بخاری ہوراں دے غزلاں دے مجموعے اج تیکر چھپدے آ رہے نیں۔ غزل توں اڈ

او ہناں حمد، نعت، منقبت، نظم، مرثیہ، سی حرفی، شلوک، کافی توں وکھ قریباً ہر شعری صنف وچ قلم داز و رکھایا تے قارئین کولوں داد لکھی۔ اوہناں دے شعری مجموعیاں وچ اداسیاں، الیش ٹرے، الفوالف، بجھی عشق دی اک نوں وا لگی، ہناں عشق محمد توں، بلا وا، پیڑ دا بوٹا، پُرسا دیو میخو اراں نوں، تاج داموتی، تازے پھل، تنو تاریاں، تنویر دے گیت، جاوے بے دردا، جیوے پاکستان، حدیث غم، حدیث کربلا، حضور دے حضور، دیوان تنویر بخاری، دُھونی، رسم اُلفت، رُت ہو راں دے ناں، رُبنا، سلام آکھنا واں، سنہری محفل، سنہیڑے، سوغاتاں، سوہنی دھرتی، شاعری، غزلاں، غزلیواں، کڑتتاں، گوری دیاں جھانجراں، گیت، لوگ گیت، لوئے لوئے، مستومست قلندر لال، معرفت دا خزینہ، مکاشفہ، نذرانہ، وین، واجاں، واشنا، ورچیواں، ولکنیاں، ہرج، ہُو، یاسیدی یار رسول اللہ شامل نیں۔

پنجابی وچ حمد لکھن دا مڈھ صوفی شاعر اے۔ اکثر صوفی شاعر اں کلام دے مڈھ وچ حمد ضرور لکھی۔ شاعر دا رب دی ذات تے صفات اُتے مکمل ایمان ہونا اُت ضروری اے۔ اوہدی عظمت تے رفعت دا قائل ہونا، اوہدے عشق تے محبت دے سمندر وچ ڈُب جانا، اوہنوں وحدہ لا شریک تے حقیقی معبود سمجھنا، پاک نیت تے صاف لباس، با وضو تے قادر الکلام ہونا لازمی اے۔ شاعر دالفاظ دی صحیح قدر تے قیمت، زبان اُتے عبور تے قدرت حاصل ہونا وی لازم اے تاں جے لفظاں دے ورتاوے وچ کوئی اجیہا لفظ نہ ورتے جس توں شرک یاں بے ادبی دا کچھ ظاہر ہووے۔ رب دی حمد تے ثناء بیان کردیاں لہجہ نرم، سبھا وچ عاجزی تے انکساری، اکھاں وچ نرمی، دھون وچ خم، گنا ہواں اُتے ندامت، اپنیاں خامیاں تے کمزوریاں دا احساس، رب کریم دی بخشش تے مغفرت دا پورا یقین ہونا اُت ضروری اے۔ تنویر بخاری قادر الکلام شاعر نیں۔ اوہناں دی حمد وچ اوہ ساریاں خوبیاں نیں۔

ہر آیت نشانی عجیب جیہی، اوہدا ہر آثار نو لکلا اے

پئی بولدی ہر تخلیق مونہوں، کیڈا نقش نگار نو لکلا اے (7)

مسلمان شاعر کسے وی شعری صنف وچ شاعری کرے حقیقت وچ اوہدی شاعری دا مل اودوں پیندا اے جد اوہ سچے جذبے تے محبت نال پیارے نبی صلی اللہ علیہ وسلم دی مدح قلم نال لکھدا اے۔ کوئی اجیہا مسلمان شاعر نہیں جیہنے حضور صلی اللہ علیہ وسلم دی مدح تے نعت وچ طبع آزمائی نہ کیتی ہووے۔ حضور صلی اللہ علیہ وسلم دے معراج والے معجزے نوں تنویر بخاری اپنی نعت دے شعراں وچ ایس طرح بیان کردے نیں:

سدرہ توں وی اگے پُجیا

مولا دا مہمان محمد ﷺ (8)

منقبت وچ صحابہ کرام یاں اولیاء کرام دی تعریف تے توصیف بیان کیتی جاندی اے۔ تنویر بخاری ہوراں اپنیاں منقبتاں وچ سب توں پہلاں اہل بیت دی منقبت لکھی۔ اہل بیت دے فضائل بڑے من کھجویں انداز وچ بیان کیے نیں۔ ایس توں اڈ تنویر بخاری ہوراں منقبت وچ پاک و ہندی عظیم شخصیت لعل شہباز قلندر دے حضور نذرانہ پیش کیتا اے۔ تنویر بخاری ہوراں تخلیقی سطح تے اپنے پیر و مرشد تے سندھ دے روحانی پیشوا حضرت لعل شہباز قلندر رحمۃ اللہ علیہ دی بارگاہ وچ منقبت دا نذرانہ پیش کر کے روحانی مُرشد نال محبت دا ثبوت دتا۔ ایہ منقبت اوہناں ولوں اپنے روحانی مُرشد نوں اک خراج عقیدت اے۔ تنویر بخاری ہوراں اپنی منقبت وچ اپنے روحانی مُرشد لعل شہباز قلندر رحمۃ اللہ علیہ دے حُسن دی تعریف جس ڈھنگ نال کیتی اے اوہ سلاہن جوگ اے۔ محبت دے اظہار لئی اک محبت بھری فکر تے عاجزی والی قلم دی لوڑ ہوندی اے جیہڑی تنویر بخاری کول موجود اے:

دنیا چنگی دولت چنگی، نہ چنگا ایہہ مال

چنگا میرے ماہی داناں، رکھے نت نہال (9)

تنویر بخاری ہوراں شلوکاں وچ صرف رب دی حمد تے ثنا ای بیان نہیں کیتی سگوں اوہناں مذہبی، سماجی، معاشرتی تے سیاسی مضموناں نوں وی شلوکاں راہیں بیان کیتا اے۔ جتھوں ثابت ہوندا اے کہ شلوک وچ مضمون یا موضوع دی کوئی پابندی نہیں۔ آخرت دے نال تنویر بخاری ہوراں حیاتی دے اڈ واڈ پہلوواں نوں موضوع بنا کے حیاتی لنگھاون دے ول سکھائے۔ تنویر بخاری ہوراں خالق تے مخلوق، رعایا تے مخلوق، ظلم تے قہر، حیاتی عارضی تے فانی، مُلاں تے جعلی پیر، بڑھاپے تے جوانی توں علاوہ دہشتگر دی بارے وی شلوک لکھے۔ اوہناں دہشتگر داں دے مسجد اندر بمب چلان والی کوہچی حرکت نوں وی شلوکاں وچ کجھ ایس طرح بیان کیتا:

کس کافر نے آن کے، بمب دتا اے مار

ڈھے گیا سنے نمازیاں، ربا! تیرا گھار (10)

تنویر بخاری ہوراں شاعری دیاں قریباً ساریاں صنفوں وچ قلم دالوہیا منوایا اے اوہناں نوں بہتی شہرت

تے داد غزل پاروں ای لہھی۔ اوہناں غزل وچ صرف محبوب دا ذکر نہیں کیتا سگوں حیاتی دے اڈواڈ پہلوواں نوں
موضوع بنا کے گل کیتی۔ جس پاروں پنجابی غزل نے اوہناں نوں اُچ کوئی دے غزل گو شاعراں وچ لیا کھلاریا۔ تنویر
بخاری گدی نشین نہیں تے اج وی اللہ دے ولیاں دی تعلیم اُتے نہ صرف عمل کر رہے نیں سگوں اوہناں دی تعلیم عام
لوکائی تیکر اپڑا رہے نیں۔ تنویر بخاری ہوراں گدی نشین ہون دے باوجود جعلی پیراں اُتے غزل وچ تھیں تھیں گھل
کے تنقید کیتی اے جیہڑیاں ولیاں نال محبت دے نال نال اک بے خوف صوفی ہوون داوی ثبوت اے:

لالین گے لوکڑے آپ میلا، پردہ کسے وی ڈھیری تے پاچھڈو
کولوں گچھ کرامتاں جوڑ کے تے، نانوں گچھڑے پیر دے لاچھڈو (11)

تنویر بخاری ہوراں غزل راہیں لوکائی نوں اک دو بے نال پیار، محبت تے سانجھے داری دادرس دتا نال ای
درختاں تے پرندیاں نال محبت کرن داوی آکھیا۔ درخت وڈھن تے فصلاں اُتے زہر چھڑکن نوں تنویر بخاری
ہوراں اپنی غزل دا موضوع بنایا لکھدے نیں:

فصل فصل تے چھڑکیا زہر لوکاں، کتے نہیں کوئی چڑی جُور دِسدا

کلاّ اوہو ای کھا کے رہے زندہ، پیا عجب انسان دا طور دِسدا (12)

غربت دے پاروں ساڈے دیس دے نوجواناں نے دو بے مکاں وچ ڈیرے لالئے۔ تنویر بخاری دوہی
گئے جواناں دے گھر والیاں نوں اوہناں دی یاد وچ روندیاں ویکھدے تے اوہناں دے جی نوں کھج پیندی۔ اوہناں
دا دل کردا اے کہ ہو کے ٹیپ وچ رکارڈ کر کے اوہناں نوں دُہی گھل دیون تاں بے اوہناں نوں احساس ہووے کہ
جے اوہ پر دیس وچ پریشان نہیں تے اتھے دیس وچ اوہناں دے گھر والے وی اوہناں نوں یاد کر کے روندے نیں۔
پر دیس جان والیاں بارے تنویر بخاری ہوراں دے وچار کجھ ایس طرح نیں:

رکھی بیٹھاں کنج ہتھ کالجے تے، سائیں گئے دوہی وچاریاں دے

جی کردا مگرے ٹور دیواں، ہو کے کر کے ٹیپ دکھیا ریاں دے (14)

پنجابی زبان اوہ زبان اے جیہڑی سانوں کسے وی دوجی زبان نالوں ودھ پیاری اے۔ ہر کوئی اپنی جمن
بھونیں نال اپنی جان توں ودھ کے پیار کردا اے تے اپنی زبان (ماں بولی) نوں باقی زبانوں توں افضل سمجھدا اے۔

ایسے شے نوں مد نظر رکھ دیاں ہو یاں تنویر بخاری ہو ریں وی اپنی غزل وچ اپنے سوہنے دیس پنجاب دے کھیتاں دیاں ہر یالیاں تے اوہناں اُتے وگن والے دریاواں دے پانیاں دا ذکر وی کردے نیں۔ اوہ اپنے دیس پنجاب دی خوبصورتی بیان کرن دے نال نال اپنی ماں بولی پنجابی نوں وی اپنی جند جان آکھدے نیں تے ایہناں دوہاں دی قیامت تیکر حیاتی دی دُعامگدے نیں:

مندے کون تنویر کلام میرا، ایڈا ابوالکلام میں نہیں بھانویں

بولی بخشی پُر تاثیر جسے، رہوے ماں پنجابی حیات میری (16)

تنویر بخاری ہو ریں غزل وچ دُنیا دی بے ثباتی بارے گل بات کیتی اے۔ حیاتی کرائے دے مکان وانگوں اے جس نوں مالک مکان (رب تعالیٰ) جدوں جی چاہوے خالی کراسکد اے۔ اپنی مٹی نال پیار، دیس نال محبت تے آل دوالے وسدی لوکائی نال چاہت تے ہمدردی دے رشتے اوہ رشتے نیں جیہڑے رت دے رشتیاں توں کدھرے اُچے تے سماجی بندھناں توں کدھرے سچے ہوندے نیں۔ جس بندے نوں اپنے دیس تے اوہدی عظمت نال پیار نہیں اوہ انسانیت دی وگن وچ کدے وی نہیں آسکد۔ تنویر بخاری دیاں نظماں داوڈا موضوع دیس پیار اے۔ جمن بھوئیں نال پیار انسانی فطرت اے۔ تنویر بخاری دیاں نظماں وچ اوہناں دا دیس نال پیار تھاں تھاں تے دکھالی دیندا اے۔ اوہ ہر ویلے دیس توں جان وارن لئی تیار نیں:

زندگی کیہ اے بخاری جوں کرائے دا مکان

جیس ویلے جی کرے مالک لوے خالی کرا (17)

اوہناں دیاں نظماں وچ جذبہ فکر تے فن قدر دارو پ وٹا کے پورے جو بن تے اے۔ تنویر بخاری ہو ریں ایس دھرتی اُتے جنم لیا۔ دھرتی ماں دی ککھ وچوں اُگن والیاں فصلاں دا اناج کھاہدا۔ ایہدے سینے وچوں پھٹن والے چشمیاں دا پانی پیتا۔ ایہدیاں کھلیاں ہوواں وچ ساہ لیا۔ ہوواں اوہناں دے جُٹے دے روم روم وچ سما چکیاں۔ سوہنے دیس دیاں سنہریاں دُھپاں تے ٹھنڈیاں چھاواں وچ پل کے اوہ جوان ہوئے ایس لئی سوہنی دھرتی نال محبت اوہناں دے دل دی ٹھنڈک، اکھاں دا نور تے رُوح دا سُر وراے۔ اوہ دیس اُتوں سبھے کجھ وارن لئی ہر ویلے تیار نیں:

بِسْمِ اللّٰهِ صَدَقْتُ لَكَهْ وَارِي، جاواں تَدھ توں میں بکھار وطننا
 ٹھنڈ دے دی اکھاں دانور چائن، سَکھ روح دا چین قرار وطننا
 تیرے ناں دے نال اے ناں میرا، تیری شہرت اے میرا وقار وطننا

منگاں دم دم سوہنیا خیر تیری، رہواں بھالدا تَدھ دا پیار وطننا (18)

ساڈی پاک فوج دا شمار دنیا دیاں بہترین فوجاں وچ اے۔ پاک فوج جغرافیائی سرحداں دی محافظ اے۔

تنویر بخاری ہوریں اپنی نظم ”فوجی نوں“ وچ فوجی نوں کجھ ایس طرح آدر دیندے نیں:

جندایں توں قوم دی تے رُوح پاکستان دی

جیویں جیویں فوجیا او! خیر تیری جان دی

ہووے تیرے اُتے سایا رب تے رسول دا

رہوے چن تارے والا جھنڈا انت جھول دا (19)

صوفی شاعراں وانگوں تنویر بخاری نظماں وچ اپنے لئی جین دی تھان لوکاں لئی جین دا درس دیندے نیں۔

اپنی نظم ”لکھ دے“ وچ اوہ رب تعالیٰ اگے ارداساں کردے دسدے نیں کہ مولیٰ دنیا اُتے وسن والے کسے دی بندے
 نوں کوئی وی دُکھ نہ دیویں تے نہ کوئی روگ ای لاویں۔ تنویر بخاری ہوراں آل دوالے دے لوکاں توں ہٹ کے اپنی

قوم لئی رب تعالیٰ اگے جیہڑیاں ارداساں کیتیاں اوہ تعریف یوگ نیں:

کسے ہور نوں لاویں نہ روگ ربا

میرے ناں سب جگ دے دُکھ لکھ دے

لگے داغ نہ کسے دی پت اُتے

سبھو کا لکاں نوں میرے مکھ لکھ دے (20)

تنویر بخاری نوں لہجے دے شاعر نیں۔ اوہناں دیاں کافیاں وچوں اوہناں دی روح دی پکار سنائی دیندی

اے۔ اوہناں دیاں کافیاں کسے خاص موضوع دیاں پابند نہیں سگوں اوہناں دی ہر کافیا وچ نواں درد تے وکھری

دُھونی دُھندی دسدی اے۔ اوس اگ دی دھونی اے جیہڑی اوہناں اپنے دل دے ویہڑے وچ اپنے ہڈاں نوں بال

کے بھڑکائی۔ جس وچ اوہ آپ وی سلگدے نیں تے پڑھن والیاں نوں وی اپنے جذبیاں راہیں گرماندے نیں۔ تنویر بخاری ہوراں دیاں کافیاں وچ فکر دی رشنائی تے کھلا راوہناں دے ماہرانہ انداز دی دس اے۔ کدھرے دھرتی نال پیار دے گیت تے کدھرے ہجر فراق دیاں سؤلاں۔ کدھرے رماں تے کدھرے مذہب دیاں اعلیٰ قدراں۔ اوہناں دیاں کافیاں قوس قزح دے رنگاں وانگوں نکھر کے اکھاں نوں چکا دیندیاں نیں۔ کافیاں وچ توحید، رسالت، مُرشد، دھرتی نال پیار، عشق، ارمان، اخلاقی قدراں، علم تے عقل اُتے نکتہ چینی، استحصال، ظلم تے جبر دے خلاف نفرت، زندگی دے مسائل، غربت، وفاتے معاشرے دی اُچ جھک نوں موضوع بنا کے گل بات کیتی اے۔ اوہ ایہناں موضوعاں نوں کافیاں وچ تمثیلاں، تشبیہاں، استعاریاں، تلمیحاں، کرداراں، منظران، ترکیباں تے علامتاں راہیں سوہنے تے من کھچویں ڈھنگ نال بیان کردے نیں۔ ظلم تے نا انصافیاں دے خلاف تنویر بخاری دی لکار سلاہن جوگ اے۔ معاشرتی نا انصافیاں دے پتاں نوں لفظاں راہیں ٹوٹے ٹوٹے کرن دا فن تنویر بخاری ہوراں دی سلاہن جوگ کوشش اے۔ کیوں جے معاشرتی نا انصافیاں دے خلاف اوہو بندہ لکھ سکد اے جیہڑا آپ ایہناں نا انصافیاں دا شکار رہیا ہووے یاں فیروہدی ایہناں معاشرتی نا انصافیاں اُتے ڈونگھی نظر ہووے۔ تنویر بخاری ہوراں ظلم سہن دی تھاں اوہدے خلاف اُٹھ کھلون دا درس دتا۔ کافیاں وچ ظلم دے خلاف لکار تھاں دس دی اے۔ امیراں تے وڈیریاں دا غریباں اُتے ظلم اوہناں کولوں برداشت نہیں۔ وڈیریاں دے ظلم نوں اوہ اپنیاں کافیاں وچ ایس طرح بیان کردے نیں:

ماہی وے آ کر یئے باتاں

دیندا نہیں مزدوری صاحب   کیہیاں ونڈدا اے خیراتاں

ماہی وے آ کر یئے باتاں

اوہناں نے کیہ اُکھ ہنڈاؤنی   چہاں کھانیاں ہون زکاتاں

ماہی وے آ کر یئے باتاں (21)

تنویر بخاری ہوراں مرثیاں وچ صرف مدحت آل رسول صلی اللہ علیہ وسلم ای بیان نہیں کیتی سگوں کربلا دے شہیداں دی یاد وچ اتھرووی کیرے نیں۔ اوہناں دے مرثیے پڑھدیاں ہو یاں ایہ احساس ہوندا اے جیویں اوہ آل

رسول صلی اللہ علیہ وسلم دے غم نوں اپنے دکھاں توں ودھ محسوس کردے نہیں۔ شہدائے کربلا اُتے ہون والیاں ظلمیاں تے سختیاں نوں اوہ اپنے اُتے واپڑیاں جاندے نیں۔ تنویر بخاری ہوراں دے مرثیاں دا اک اک لفظ، اک اک مصرعے تے اک اک شعر پڑھ کے انج محسوس ہوندا اے جیویں ایہ مرثیے اوہناں آپ نہیں لکھے بلکہ شام دے قیدی مسافراں دے اپنی زبانی ہاڑے نیں۔ جینہاں نوں پڑھن والا اک اک مصرعہ تے اکھیاں تریکیوں بغیر نہیں رہ سکدا۔ اوہنوں انج ای جا پدا اے جیویں ایہ واقعہ اوہدی اپنی موجودگی وچ واپریا اے۔ تنویر بخاری ہوریں حضرت بی بی زینب رضی اللہ عنہا دے جذبات دی ترجمانی ایس طرح کردے نیں:

پیشی ویلے پیش نہ جاندی پیش پئی کیہ میرے

لے لے ویرن لکھ گیاں جھوکاں اُجڑ گئے نی ڈیرے

رہ جانے ہُن یا مل کتھے ہوسن شام سویرے

دُب گیا سوہنا چن بخاری چارے گوٹ ہنیرے (22)

لوک شاعری ایس حقیقت دی دس پاندی اے کہ ویاہ اُتے سہرے، گھوڑی، جنج تے ملنی وغیرہ دے گیت بڑے چاء تے موقع رجھوں گائے جاندے نیں۔ سہرا لکھنا اوکھاتے منفرد کم اے کیوں جے ناواں نوں وزن تے بحر وچ لیانا تے رشتے داراں دے جذبات دی صحیح ترجمانی ہر شاعر دے وس دی گل نہیں۔ تنویر بخاری اُچ کوئی دے شاعر نہیں رشتیاں دے تقدس تے جذبات دے سیک توں چنگی طرح واقف۔ ایس دا گوڑا اوہناں دے سہریاں نوں پڑھ کے بخوبی ہوندا اے۔ اپنے بھنویں دے ویاہ تے اوہناں دے جسم دالوں لُوں نچ رہیا اے:

ایویں تے نہیں تتلیاں ایہہ، رقص کر بندیاں پینیاں

ایویں تے نہیں کوہ قافاں توں، پریاں اُتر رہیاں

ایویں تے نہیں ناچ نچیندا، لُوں لُوں تیرا، میرا

اج اُلفت نوں سہرا بجھیا، ہو یا کرم گھنیرا (23)

تنویر بخاری اک بندے دا نہیں سگوں اک ادارے دا ناں اے۔ کلے بندے نے ماں بولی پنجابی دی جیہڑی سیوا کیتی اے اوہ شاید ای کسے ہور پنجابی لکھاری دی ونڈے آئی ہووے۔ پنجابی اوہناں دا اوڑھنا بچھونا اے تے

سب توں نوہیکلی گل ایہ کہ تر اسی سال دی عمر وچ وی اوہناں دا قلم رُکیا نہیں سگوں اج وی ماں بولی پنجابی دی سیوا
وچ رُجھے نیں۔

حوالے

- 1- محمد امین طارق، پروفیسر، پنجابی غزل دے نورتن، لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2002ء، ص 10
- 2- محمد مسعود خالد ملہی، تنویر بخاری دی پنجابی غزل دانی تے موضوعاتی مطالعہ، تحقیقی مقالہ برائے ایم۔ فل پاکستانی زبان و ادب، علامہ اقبال اوپن یونیورسٹی، اسلام آباد، 2022ء، ص 18
- 3- عمران حیدر۔ تنویر بخاری ہوراں نال گل بات، لاہور: ماہنامہ لکھاری، ص 89-91
- 4- تنویر بخاری ہوراں دا انٹرویو، 2020ء، 9-11
- 5- تنویر بخاری۔ ولکنیاں، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، 1962ء، ص 3
- 6- تنویر بخاری۔ ورچیواں، لاہور: نقشی ہاؤس جیاموسی شاہدہ، س۔ ن۔ ص 17
- 7- حضور دے حضور، حضور دے حضور۔، لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں جیاں موسیٰ لاہور۔ 1986ء، ص 78
- 8- مست و مست قلندر لال۔، لاہور: پنجابی لکھاریاں جیاموسی شاہدہ، 1984ء، ص 94
- 9- تنویر بخاری۔ شلوک تنویر بخاری، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، 2017ء، ص 10
- 10- تنویر بخاری۔ ورچیواں، لاہور: نقشی ہاؤس جیاموسی شاہدہ، س۔ ن۔ ص 53
- 11- تنویر بخاری، ورچیواں، ص 35
- 12- تنویر بخاری، ایڈیٹر، ص 43
- 13- تنویر بخاری۔ شاعری، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، 1985ء، ص 17
- 14- پُرساد یو میٹھو اراں نوں، لاہور: بھلیکاں پبلیشرز، 2003ء، ص 84
- 15- اوہی، 80
- 16- تنویر بخاری۔ شیشہ، کراچی: اسحاقیہ پرنٹنگ پریس، 1980ء، ص 5
- 17- تنویر بخاری۔ سوہنی دھرتی، (لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں جیاموسی، 1983ء، ص 19
- 18- تنویر بخاری۔ جیوے پاکستان، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، 1980ء، ص 266

- 19- تنویر بخاری۔ وین، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، س۔ن، ص 58-59
- 20- تنویر بخاری۔ دھونی، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، 1987ء، ص 48
- 21- حدیث کربلا بحوالہ ماہنامہ لکھاری، تنویر بخاری نمبر، 1990ء، ص 77
- 22- تنویر بخاری۔ رسم اُلفت، گوجرانوالہ: پنجابی کلچرل سینٹر کڑیال کلاں، 1988ء، ص 6